

8

LASTEN TYÖNTEKO JA LAPSITYÖVOIMAN KYSYNTÄ TEOLLISTUVASSA SUOMESSA

MARJATTA RAHIKAINEN

Nykymielikuvissa lapsityövoiman kysynnän kasvu liitetään usein niin sanottuun teolliseen vallankumoukseen, joka alkoi Isossa-Britanniassa 1700-luvun jälkipuolella. Lapsityövoiman käyttö kuitenkin yleisty Euroopassa mahdollisesti jo 1500-luvulta alkaen. Lasten työnteon yleistyminen on liitetty suuriin sotiin, laajamittaiseen köyhtymiseen, työlaitosmallin leviämiseen, palkkatyöläistymiseen ja maatalouden kaupallistumiseen.¹

Suomessa lapsityövoiman käytön mahdollinen kasvu 1800-luvulla oli yhteydessä myös talousjärjestelmän muutokseen ja rahatalouden yleistymiseen maaseudulla. Suomihan oli maatalousvaltainen maa 1950-luvulle asti, jos mittarina käytetään väestön jakautumista alkutuotantoon, jalostukseen ja palveluihin, ja Suomen teollistuminen jatkui 1970-luvulle asti.

Aikalaiset kiinnostivat 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa paljon huomiota lasten työhön tehtaissa ja kaivoksissa sekä lasten ansiotulojen hankintaan kaupunkien kaduilla ja toreilla. Sen sijaan keskustelua ei synnyttänyt raskaskaan työ, jota lapset tekivät poissa näkyvistä joko kotona tai vieraan palveluksessa. Aikalaiskäsityksen mukaan lainsäädännöllä oli keskeinen, jollei jopa ratkaiseva rooli lasten teollisuustyön päättymisessä eri puolilla Eurooppaa. Kyse oli toisaalta lasten käyttöä tehdastyössä rajoitaneista laeista ja toisaalta lakisääteisestä oppivelvollisuudesta. Kummankaan merkitys ei kuitenkaan ole niin selvä kuin aikalaiset halusivat uskoa. Vaikka lasten² käyttöä teollisuustyössä pyrittiin 1800-luvun Euroopassa lakien avulla säätämään, sitä ei tietääkseni missään kielletty eikä aikalaiskeskustelussa ennakoitu sen päättymistä. Olennaisempaa kuitenkin

on, että lapsityövoiman käyttö teollisuudessa kääntyi Euroopassa yleisesti laskuun 1800-luvun jälkipuolen pitkän kansainvälisen laman aikana riippumatta siitä, millaisia lakeja siitä mahdollisesti oli säädetty tai oliko sitä näkyvästi vastustettu. Vastaavasti työläislasten ja vähävaraisten kaupunkilaislasten koulunkäynti näyttäisi samoina vuosikymmeninä yleistyneen riippumatta siitä, oliko maassa lakisääteistä oppivelvollisuutta vai ei. Lapsityövoiman kysyntä hiipui, kun työvoiman tuottavuus nousi tärkeämmäksi kuin sen halpuus.³

Maatalous lienee ollut lähes kaikkialla 1800-luvun Euroopassa suurin lapsityövoiman käyttäjä, joskin vain harvasta maasta tästä on numerotietoja. On osin määritelmäkysymys, katsotaanko maatalojen isäntäperheen omien lasten edustaneen lapsityövoimaa, mutta ainakin pienillä perheillä he sitä olivat. Kiistatta lapsityövoimaa 1800-luvun Euroopan maaseudulla edustivat maalaistoloihin elätettäväksi sijoitetut köyhät lapset, sillä heidän edellytettiin tekevän työtä leipänsä eteen. Näiden lasten osalta kyse oli pakollisesta maataloustyöstä. Siitä oli kyse myös niissä kasvatustiluksissa, joita alettiin 1800-luvulla perustaa ympäri Euroopan maaseutua. Niihin passitettiin ”pahatapaisia” kaupunkilaispoikia, koska maataloustyötä pidettiin hyvänä uudelleenkasvatuksen keinona.

Suomessa ei paheksuttu keskenkasvuisten tyttöjen ja poikien työntekoa teollisuudessa, koska rehellinen työ oli paras työläislasten kasvatustekijä. Viranomaisten ja kasvatuksen ammattilaisten näkökulmasta tuomittavaa oli lasten ja varsinkin kansakoulunsa päättäneiden keskenkasvuisten tyttöjen ja poikien omaehtoinen ansionhankinta kaupunkien kaduilla ja toreilla. Koska rehellinen työ oli paras ja samalla halvin kasvatustekijä, ei valtion ja kuntien rahankäytöstä vastuullisten näkökulmasta ollut kiirettä korvata työntekoa koulunkäynnillä, joka näkyi valtion ja kunnan budjetissa vain menoeränä. Poliittiset päättäjät eivät Suomessa pitäneet ennen 1950-lukua tarpeellisena pidentää maalaislasten ja työläislasten koulunkäyntiä, vaan paine koulunkäynnin lisäämiseen tuli lasten vanhempien taholta.

Tässä luvussa tarkastelen lasten työntekoa, lapsityövoiman kysyntää sekä lasten mahdollisuuksia kouluopetukseen teollistuvassa Suomessa 1800-luvun alusta 1970-luvun alkuun.

LASTEN TYÖNTEKO MAASEUDULLA

Kaunokirjallisuus, muistitieto ja maaseudulta kerätty perinnetieto ovat vakiinnuttaneet kuvan maalaislapsista paimenessa, kehtoa liekuttamassa ja juurikaspeltoa kitkemässä, tytöistä äidin apuna tuvassa ja navetassa sekä

pojista isän apuna metsässä ja tallissa. Köyhät lapset puolestaan välttivät kerjäämisen pestautumalla vieraaseen taloon pikkupiioiksi tai pikkurengeiksi. Näissä kuvauksissa maalaislasten työnteko on kuin osa luonnonjärjestystä, niin muuttumattomalta se näyttää. Yhtä historiattomaksi lasten työnteko kuvataan nykyisissä kehitysmaissa.⁴ Silti monilla maalaislasten töillä on niilläkin historiansa. Sitä vain on vaikea tavoittaa, koska kukaan ei aikoinaan pitänyt tarpeellisena kirjata niistä tietoja järjestelmällisesti.

Suomen maaseutua koetteli 1800-luvun alussa sota, joka jätti jälkeensä paljon kerjääviä orpolapsia. Pian näiden kyliä kiertevien orpolasten joukkoon liittyi suuri määrä ruotusotilaiden⁵ lapsia. Kun Ruotsin Suomen-puoleinen armeija lakkautettiin keväällä 1810, ruotusotilaat menettivät torppansa ja toimeentulonsa, eikä heidän lapsilleen usein jäänyt muuta vaihtoehtoa kun kerjuulle lähtö.⁶ Siten 1700-luvun loppupuolella monin tavoin suotuisalta näyttänyt maaseudun kehitys kääntyi lyhyessä ajassa vähäväkisten syväksi köyhyudeksi. Vuodesta 1813 lähtien Suomessa politiikaksi tuli Ruotsin, Venäjän ja muun Euroopan mallin mukaisesti sijoittaa kerjäävät lapset elätettäväksi maalaistaloihin korvausta vastaan. Suomen maaseudulla korvaus maksettiin viljakappoina.⁷

Maaseudun laajamittainen köyhtyminen näkyi pian lasten kohtalossa. Jo vuonna 1814 Pietarin suomalaiset viranomaiset raportoivat, että kaupungissa myytiin suomalaislapsia työvoimaksi, tyttöjä yli puolet halvemmalla kuin poikia. Seuraavina vuosikymmeninä Suomesta lähti paljon lapsia omatoimisesti työnhakuun Pietariin, mutta Kaakkois-Suomen maaseudulla kierteli myös ammattimaisia värväreitä ostamassa lapsia köyhiltä vanhemmilta. Pietarissa myytiin 1850-luvulla alle 10-vuotiaita suomalaispoikia muutamasta hopearuplasta nuohoojille ja takakujien käsityöläisille.⁸

Maalaislapset olivat 1800-luvun Suomessa jakautuneet selvästi erottuviin ryhmiin, joilla oli tyystin erilaiset kasvuolosuhteet ja tulevaisuudennäkymät.⁹ Silti perinteisen maatalouden aikana kaikki lapsiryhmät oppivat välttämättömät tiedot ja taidot perimmiltään samalla tavoin: tekemällä, havainnoimalla, painamalla mieleensä ja matkimalla itseään etevämpiä. Kun lapset oppivat kaiken välttämättömän tekemällä, ero oppimisen ja varsinaisen työntekon välillä oli perheen omien lasten tapauksessa liukuva.¹⁰

Työvoimasta ei maaseudulla 1800-luvun alkupuolella enää ollut pulaa ja palveluspakko¹¹ varmistui, että talollisille riitti piikoja ja renkejä, joten keskenkasvuisten lasten työvoimalle tuskin oli kysyntää. Isännät olivat hyvin selvillä siitä, että kasvava lapsi syö enemmän kuin tuottaa. Tämä näkyi myös siinä, että talolliset olivat haluttomia ottamaan köyhiä

elättilapsia niin kauan kun korvaukseksi saatiin vain viljaa. Elättilapset alkoivat käydä kaupaksi vasta, kun heistä vuodesta 1849 lähtien alettiin maksaa korvausta hopearuuplana. Sen jälkeen talolliset huusivat vuotuisissa köyhien huutokaupoissa työkykyisiä lapsia, joista sai rahan lisäksi työvoimaa, mökkiläiset taas vammaisia, koska näistä maksettiin enemmän. Elättilapsilla teetettiin paljon työtä, jonka raskaus usein ylitti näiden huonosti ravittujen lasten voimat.¹² Huutolaislapsia eli elätteelle annettuja lapsia oli maalaiskunnissa noin 7 600 vuonna 1881, jolloin he ensimmäisen kerran näkyivät tilastoissa, ja noin 13 700 vuonna 1917, kun tilastointi heidän osaltaan päättyi.¹³

Suomen maaseutu alkoi 1800-luvun puolivälin jälkeen muuttua perusteellisesti, kun läntisessä Euroopassa jo varhemmin alkanut maatalouden kaupallistuminen, niin sanottu maatalouden vallankumous, saavutti myös Suomen (ks. esim. Peltonen, luku 7). Maaseudulla alettiin siirtyä ostoviljaan, ja käteisrahan tarve kasvoi. Samaan aikaan uudet kulutustavarat tekivät tuloaan, ja kyläkauppojen perustaminen maaseudulle sallittiin. Vasta rahatalouden läpimurron ja maatalouden kaupallistumisen myötä maaseudulla kävi tarpeelliseksi oppia kirkon vaatiman perusluku- taidon lisäksi myös kirjoittamisen ja laskemisen alkeet. Kesti kuitenkin vielä lähes vuosisadan, ennen kuin kunnollinen kansakoulu oli kaikkien maalaislasten ulottuvilla.

Osana maatalouden kaupallistumista Euroopassa siirryttiin 1800-luvun mittaan aiempaa työvoimavaltaisempiin myyntikasveihin, joihin kuului sittemmin Suomeenkin levinnyt sokerijuurikas. Tämän seurauksena lapsityövoiman käyttö lisääntyi 1800-luvun jälkipuolella läntisen Euroopan maataloudessa. Vuosisadan lopun Suomessa talolliset ja myös vanhemmat itse edellyttivät torpparien, muonamiesten, mäkitupalaisten ja mökkiläisten lasten auttavan vanhempiaan, jotta nämä saisivat talollisille tehtävät työnsä pikemmin valmiiksi. Lapset auttoivat isäntätalon rukiinkorjuussa poimimalla maahan pudonneet tähkät ja sitomalla lyhteitä, ja he olivat lisäksi apuna riihellä. Lapset osallistuivat myös isäntätalon perunankylvöön ja -nostoon. Erityisiä lasten taksvärkkitoita olivat marjojen poimiminen maanomistajalle, juurikasmaiden kitkeminen ja paimenena toimiminen. Lisäksi tytöt hoitivat maanomistajan lapsia.¹⁴

Suurtiloilla maatalous alkoi koneellistua jo 1800-luvun puolella, mutta pienillä perhetiloilla ei ollut taloudellisia mahdollisuuksia korvata perheen lasten työpanosta koneilla. Keskenkasvuisten lasten työpanos pysyi perhetiloilla tärkeänä pitkälle 1900-luvulle niin Suomessa kuin muuallakin Euroopassa.¹⁵ Mökkiläisten ja pientilojen lapset tekivät 1900-luvun alkupuolen Suomessa muistitiedon mukaan vähintään yhtä paljon

työtä oman perheen hyväksi kuin tilattomien lapset olivat vuosisadan vaihteessa tehneet isäntätalon hyväksi, ja työtehtävätkin olivat paljolti samoja.¹⁶ Sotien välisenä aikana maataloudessa oli 13–14-vuotiaita vielä myös palkkattuna työvoimana.¹⁷

Vuoden 1950 väestölaskennassa yritettiin ensimmäistä ja samalla viimeistä kertaa kartoittaa maatalousperheiden omien 14-vuotiaiden (vuonna 1936 syntyneiden) lasten osallistumista talon töihin. Tilastoihin päätyi 713 tyttöä ja 59 poikaa ”karjataloustöihin osallistuvina perheenjäseninä” sekä 318 tyttöä ja 1969 poikaa ”maanviljelystöihin osallistuvina perheenjäseninä”.¹⁸ Sodanjälkeisen asutustoiminnan seurauksena perheen omien lasten raskas työ pientiloilla jatkui 1950-luvulla. Vuonna 1960 suuriin ikäluokkiin kuuluneita 14-vuotiaita lapsia oli maa- ja metsätaloustyössä noin 4200, joista viidennes tyttöjä. Kymmenen vuotta myöhemmin seuraavan ikäluokan 14-vuotiaita lapsia oli maa- ja metsätaloustyössä enää 200.¹⁹ Ehkä muisteluiden ja muistitiedon välittämä kuva maaseudun lasten raskaasta työnteosta ei kuvastakaan perinteisen maatalouden lapsuutta vaan juuri kertojien lapsuuden ajan maaseudulla läpikäytyjen suurten rakennemuutosten määrittämää maalaislapsuutta.

LAPSITYÖVOIMAN KÄYTTÖ TEOLLISUUDESSA

Suomen taloudessa ja talouspolitiikassa oli 1800-luvulla samoja piirteitä kuin 1900-luvun lopun kehitysmaissa. Ulkomaisten teollisuusyrittäjien ja heidän pääomiensa houkuttelemiseksi Suomeen Tampereesta tehtiin vuonna 1821 tuon ajan ”eritystaloussalue”, vapaakaupunki, jossa manufaktuurit ja teollisuuslaitokset oli vapautettu veroista ja jossa oli voimassa elinkeinovapaus. Lisäksi Tampereelle asettuneet koti- ja ulkomaiset yrittäjät ja ammattimiehet vapautettiin henkiveroista.²⁰

Todellinen ulkomaalaisten investoijien houkutin oli kuitenkin aivan muu: Venäjän markkinat. Mahdollisuus tullivapaaseen vientiin Venäjälle houkutteli Suomeen puolisisätaa ulkomaalaista teollisuusyrittäjää. Sen varaan rakensi menestyksensä myös maan ensimmäinen puuvillatehdas, jonka Pietarista tullut skotti James Finlayson perusti Tampereelle 1820-luvulla. Kun Finlaysonin puuvillatehtaan monopolitullivapaaseen vientiin Venäjälle 1850-luvulla päättyi, Forssan ja Vaasan puuvillatehtaat, nekin ulkomaalaisten perustamia, suuntasivat samoilta Venäjän-apajille. Ulkomaalaisten omistamat teollisuusyhtymät olivat vuonna 1870 työvoiman määrällä mitattuna oman alansa suurimpia muun muassa puuvillateollisuudessa (kolme suurinta), villateollisuudessa (kaksi suurinta), tupakkateollisuudessa ja tulitikkuteollisuudessa. Niissä kaikissa

ulkomaalaisten omistamat yritykset olivat myös alansa suurimmat lapsityövoiman käyttäjät.²¹

Tekstiiliteollisuus oli lähes kaikkialla 1800-luvun Euroopassa ja myös Suomessa merkittävin lapsityövoimaa käyttänyt teollisuudenala. Suomen ensimmäinen koneistettu tekstiilitehdas oli Jokioisten kartanon verkat tehdas Tammelassa Etelä-Hämeessä. Sinne hankittiin vuonna 1800 Englannista kehrukoneet, joiden käyttäjien avuksi palkattiin kahdeksan lasta – Suomen ensimmäiset ”tehdaslapset”. Perässä seurasi vanha Littoisten verkat tehdas, joka vuonna 1829 ilmoitti ottavansa tehtaaseensa työhön 10–12-vuotiaita.²²

Englannissa suunnitellut kehruu- ja kutomakoneet edellyttivät lasten työpanosta.²³ Suomen 1800-luvun tekstiilitehtaat perustettiin brittiläisten esikuvien mukaan, ja pitkään myös koneet hankittiin Ison-Britanniasta. Kaikki puuvillatehtaiden perustajat ja työtä valvoneet esimiehet olivat hankineet alan tietämyksensä Ison-Britanniasta. Silti Suomen tekstiilitehtaiden toiminta erosi monessa suhteessa brittiläisistä esikuvistaan. Suomessa puuvillatehtaat tai muutkaan tehtaat eivät palkanneen alle kymmenvuotiaita lapsia,²⁴ kun taas Ison-Britannian tehtaissa saattoi olla jopa alle kahdeksanvuotiaita. Lisäksi Suomen tärkeimmät tekstiilitehtaat olivat 1800-luvun loppupuolella sitä suuruusluokkaa, että ne pystyivät uusimaan konekantansa ajantasaiseksi, mikä sitten näkyi lapsityövoiman kysynnän nopeana laskuna. Ehkä merkittävin ero oli kuitenkin se, että Suomen tekstiilitehtaissa työnantajan edustaja pestasi lapsityövoiman ja maksoi lasten palkat.²⁵ Sen sijaan Ison-Britannian tekstiilitehtaissa vanhemmat pestasivat lapsensa avustajikseen ja lasten palkka sisältyi vanhempien palkkaan, mikä sai vanhemmat näyttämään lastensa riistäjiltä.

Ensimmäisen sukupolven tehdaslapset tulivat Suomessa tehtaaseen suoraan köyhältä maaseudulta. Heitä saatettiin tehtaassa kiusata ja nöyryyttää. Saadakseen ympäröivän maaseudun mökkiläiset lähettämään lapsensa tehtaaseen Forssan puuvillatehdas rakennutti 1850-luvun alussa yksinäisiä lapsityöläisiä varten asuntolan, ja Finlaysonin puuvillatehdas seurasi perässä. Kummatkin tehtaat pidättivät itsellään asuntolan lasten ja nuorten palkkarahat siihen asti, kunnes nämä lähtivät asuntolasta. Palkasta oli sitä ennen vähennetty koko asuntolassa asumisen ajalta ruoka-, vaate- ja asumiskustannukset – alle 15-vuotiaiden lasten palkasta ei jäänyt sen jälkeen jäljelle mitään. Ne yksinäiset lapsityöntekijät, jotka eivät mahtuneet tehtaan asuntoloihin, elivät asukkeina työläisperheissä. Kun vuokra oli maksettu, lapsen viikkopalkka riitti vain ruisleipään ja suolasilakoihin.²⁶ Vasta toisen polven tehdaslapset, jotka asuivat vanhempiensa

kanssa, toivat rahaa kotiin. Heitä ei myöskään kiusattu, vaikka tulokkaille saatettiin tehdä jäynää.²⁷

Yli 100 työntekijän tekstiilitehtaat olivat 1880-luvun jälkipuolella sormin laskettavissa: yksi pellavatehdas, yksi trikootehdas, kaksi verkatehdasta ja kolme puuvillatehdasta.²⁸ Nämä kolme, Finlayson, Forssa ja Vaasa, työllistivät 1800-luvun puolivälissä suunnilleen puolet kaikista tehdastyössä olleista alle 15-vuotiaista lapsista. Puuvillatehtaissa lasten suhteellinen osuus työvoimasta oli korkeimmillaan 1850-luvulta 1870-luvulle. Seuraavan vuosikymmenen lopussa lapsia oli noin kymmenesosa työvoimasta. Finlaysonin tehdas oli 1800-luvulla Suomen suurin yksittäinen lapsityövoiman käyttäjä, mutta sielläkin lasten määrä vaihteli tuntuvasti. Enimmillään heitä oli 1870-luvun alun noususuhdanteen aikana 650. Seuraavan vuosikymmenen jälkipuolella lapsia oli Forssan ja Vaasan tehtaissa yhteensä noin 100 ja Finlaysonilla runsaat 200.²⁹

Vuonna 1889 kiellettiin alle 12-vuotiaiden lasten käyttö teollisuustyössä, 12–14-vuotiaiden työpäivän enimmäispituudeksi määrättiin seitsemän tuntia ja lasten yötyö kiellettiin. Samassa laissa annettiin kuitenkin teollisuushallitukselle³⁰ laajat valtuudet myöntää hakemuksesta poikkeuksia näistä määräyksistä.³¹ Laki tuli voimaan vuoden 1890 alussa, ja samana vuonna alle 15-vuotiaiden lasten määrä teollisuudessa nousi kaikkien aikojen ennätykseensä, 2040 (1437 poikaa, 603 tyttöä) ja pysyi korkeana vielä seuraavanakin vuonna. Sen jälkeen lasten määrä väheni kolmena vuonna nopeasti. Laskusta syytettiin – ja nimenomaan syytettiin eikä kiitetty – uutta lakia. Todellisena syynä oli kuitenkin kansainvälinen laskusuhdanne. Kun se kääntyi noususuhdanteeksi, lasten määrä teollisuudessa kasvoi ja oli vuosikymmenen lopussa samaa tasoa kuin sen alussa. Tätä edisti se, että teollisuushallitus myönsi vuoden 1889 laista auliisti poikkeuksia. Sittemmin myös 1910-luvun ja 1940-luvun sota-ajat lisäsivät lasten määrää teollisuudessa.³²

Lasten lukumäärinä mitattuna lapsityövoiman käyttö keskittyi niin Suomessa kuin muuallakin Euroopassa noin kymmeneen teollisuudenalaan. Tekstiiliteollisuuden ohella paljon lapsia työllistäneitä aloja 1900-luvun vaihteen Suomessa olivat muun muassa sahat, konepajat, tiilitehtaat, lasitehtaat ja tulitikkutehtaat. Lisäksi kaupunkilaislapset saattoivat tehdä kotona teollista työtä eräänlaisena etätyönä (niin sanottuna kustannustyönä). Tehtaat antoivat naisille ja lapsille kotona tehtäväksi sellaisia työvaiheita, joita ei vielä ollut koneistettu, kuten tulitikkusuokien kokoamista. Tällaisesta lasten teollisesta etätyöstä on kuvauksia myös muista Euroopan kaupungeista ja 1900-luvun alun maaseudulta.³³

Lapsia uhkasivat teollisuudessa monet ammattitaudit. Esimerkiksi puuvillakehräämöissä ilma oli sakeana puuvillapölystä. Paljon lapsia työllistäneissä tulitikkuteollisuudessa puolestaan käytettiin aluksi erittäin myrkyllistä fosforia ja valkoista fosforia.³⁴ Intendentti J. Mickwitz, joka kiersi vuonna 1860 tarkastamassa tehtaita, kuvaili selostuksessaan tulitikkutehtaiden viheliäisiä työoloja ja fosforin aiheuttamaa ammattitautia, fosforinekroosia, joka tuhosi kasvojen luustoa. Porin tulitikkutehtaassa oli tuolloin lähes 200 alle 15-vuotiasta lasta, joista kaksi kolmannesta tyttöjä. Kaksi lasta oli fosforinekroosin vuoksi lähetetty Tukholmaan leikkattavaksi ja noin 16-vuotias poika Helsinkiin.³⁵

Lasten työtapaturmista ammattientarkastajat³⁶ näyttävät aluksi saaneen tietoja varsin satunnaisesti. Vuosina 1890–1919 viranomaisten tietoon tuli 13 kuolemaan johtanutta ja 81 pysyvään ruumiinvammaan johtanutta lasten työtapaturmaa. Vuosien 1920–1930 luvut olivat paljon pahemmat: 26 kuollutta ja 93 pysyvää ruumiinvammaa. Viimeisen kerran lapsen kuolemaan johtanut työtapaturma päättyi tilastoon vuonna 1965 ja pysyvään ruumiinvammaan johtanut tapaturma vuonna 1972.³⁷ Työtapaturmissa tiivistyy perinteinen suhtautuminen tehdaslapsiin: mitään lasten erityistä suojelamista työn vaaroilta ei pidetty tarpeellisena. Se näkyi vielä kesällä 1965, kun typpilannoitetehtaassa työharjoittelussa olleet kokemattomat 14–17-vuotiaat pojat pantiin tekemään raskaita ja jopa vaarallisia töitä.³⁸ Näin vaikuttaisi olleen laita koko sen ajan, kun lapsityövoimaa tehtaissa käytettiin, jollei jompikumpi vanhemmista ollut samassa tehtaassa lapsen tukena ja turvana.

KAUPUNKILAISLASTEN ANSIOTYÖT

Niin maatalousmaa kuin 1800-luvun jälkipuolen Suomi olikin, kaupunkilaislasten ansiotyöt olivat vuosisadan vaihteessa hämmästyttävän samanlaisia kuin pidemmälle kaupungistuneissa Euroopan maissa. Teollisuustyötä lapsille oli merkittävästi tarjolla vain Tampereella, muissa isoissa kaupungeissa lapset tekivät ansiotarkoituksessa mitä moninainimpia töitä. Useilla niistä on vastineensa nykyisissä kehitysmaissa. Oman joukkonsa 1920-luvulta 1960-luvulle muodostivat kaupungeissa lähetti-
pojat ja -tytöt.

Lasten monenlaiset ansionhankintakeinot kaduilla ja toreilla – kuten tarjoutuminen ostosten kantajaksi, pikku palvelusten tekeminen ja katuyleisön huvittaminen – kertoivat lasten omasta halusta tai köyhyyden sanelemasta pakosta ansaita käteistä rahaa. Teollisuushallitus teetti vuonna 1906 laajan selvityksen Helsingin, Turun, Tampereen ja Viipurin

kansakoululaisten koulunkäynnin ohella tekemistä ansiotöistä. Koulu-
laisten ansionhankintakeinot osoittautuivat paljon moninaisemmiksi
kuin kyselylomakkeen laatijat olivat osanneet ajatella.³⁹ Keskimäärin joka
kymmenennellä alle 15-vuotiaalla kansakouluoppilaalla oli jokin ansiotyö
kodin ulkopuolella, pojista 13 prosentilla ja tytöistä 6 prosentilla.⁴⁰ Alle
10-vuotiaista vain harvalla oli ansionlähteitä, mutta 11-vuotiaista pojista
niitä oli jo keskimäärin joka viidennellä. Tyttöjen keskuudessa ansio-
työt yleistyvät 13-vuotiaista alkaen. Erityisesti Helsingissä 9–14-vuotiaita
poikia näkyi kadulla myymässä sanomalehtien irtonumeroita ja rihka-
maa (kuten paperosseja, makeisia ja kengännauhoja). Tällaisesta työstä
ansaitsi selvästi vähemmän kuin tamperelaiset koulupojat ja -tytöt ansait-
sivat tehdastyöstä. Muissa kaupungeissa tyttöjen yleisin työ oli sanoma-
lehtien jakaminen tilaajille.

Selvityksen tuloksista näkyi, että mitä epävarmempien ja satunnai-
sempien tulojen varassa perhe eli, sitä yleisemmin perheen koululainen
yritti hankkia rahatuloja. Erityisen selvää tämä oli niissä tapauksissa, joissa
äiti oli yksinään lapsen huoltaja. Kaupungeissa kansakoulu oli ensi sijassa
työläislasten koulu – parempien perheiden lapsia ei niissä ollut, jonkun
verran alemman keskiluokan lapsia kylläkin. Näistä hyvin harva hankki
rahatuloja koulun ohella, eikä niin tehnyt ainoakaan niistä lapsista, joiden
huoltaja oli ilmeisesti samassa työläiskaupunginosassa asunut ”talonomis-
taja” (*gårdsägare*).⁴¹

Nyky näkökulmasta kansakoululaisten ansionhankintakeinot, jotka
voi valtaosin katsoa erilaisten palvelujen tarjoamiseksi, osoittivat sekä
ilmiömaista kekseliäisyyttä että huomattavaa taitoa hyödyntää kaupun-
kimaisen elämäntavan avaamia uusia mahdollisuuksia. Sen sijaan viran-
omaiset ja kaupunkien niin sanottu parempi väki eivät näitä lasten kykyjä
ja taitoja arvostaneet. Heidän näkökulmastaan työläislasten touhuami-
nen kaupungin kaduilla ja toreilla koulupäivän ulkopuolella näytti pelkäs-
tään uhkaavalta, ja toimenpiteet olivat sen mukaisia.⁴² Lasten pitämiseksi
poissa kadulta naisjärjestöt perustivat lasten työtupia, joissa köyhät kansa-
koululapset saattoivat työtä tekemällä ansaita koulupäivän jälkeen vaati-
mattoman aterian. Työtuvissa lapsilla teetettiin myös alihankintatyötä
teollisuudelle. Esimerkiksi Turussa lapset ompelivat pahvipohjiin hakasia
ja neppejä, Helsingissä lapset puolestaan kokosivat tulitikkuaskeja ja pur-
kivat silkikangaspaloja langoiksi uudelleenkäyttöä varten.⁴³

Työllisyys ja elintarviketilanne huononivat vuoden 1917 mittaan
Venäjän armeijan tilausten loputtua, ja sisällissodan aikana olot paheni-
vat entisestään. Sodan loppuvaiheessa Helsingin rautatieasemalla ei enää
ollut matkustajille vossikoita, koska hevoset oli syöty. Vossikoiden sijaan

matkustajia vastassa oli keskenkasvuisia nälkiintyneitä poikia, jotka tarjoutuivat kantamaan matkustajien matkatavarat näiden majapaikkaan: ”Ottakaa minut, ottakaa minut, minä tulen viidellä markalla – minä tulen jos saan yhden leivän.” Pohjois-Suomen köyhältä maaseudulta pääkaupunkiin tullut kunnankätilö ei ollut siellä koskaan nähnyt ”sellaista vihreän keltaista väriä, joka näillä lapsilla oli kasvoissaan”.⁴⁴

Sodan jälkeen viranomaiset päättivät edistää köyhien perheiden toimeentuloa järjestämällä lapsille kahdenlaista työtä. Kansakoululapsille järjestettiin opettajan valvomaa viljelypalstojen hoitoa kesälomien ajaksi. Tarkoitus oli, että lasten työ tuottaisi perheelle juureksia ja kasviksia. Koska kaupungeissa ei kuitenkaan selvitty ilman rahaa, niin ainakin Tampereella, Viipurissa ja Helsingissä kaupunki antoi Nuorten Miesten Kristilliselle Yhdistykselle oikeuden järjestää köyhille pojille kengänkiillotustyötä. Helsingin Esplanadin puistossa saattoi 1920-luvun alussa nähdä kesäisin paljasjalkaisia kengänkiillottajapoikia, joiden työnantaja oli NMKY:n ”Expressbyrån Mars”.⁴⁵

Vuonna 1929 ansiotyön alaikäraajaksi tuli pääsääntöisesti 14 vuotta.⁴⁶ Kaupunkien väestölaskennan mukaan Helsingissä, Turussa, Viipurissa ja Tampereella oli vuonna 1930 harvoja alle 15-vuotiaita ammatinharjoittajia, mihin tosin vaikutti myös tuolloinen talouspula. Tampereella oli niukasti töitä alle 15-vuotiaille, koska tekstiilitehtaat oli jo automatisoitu. Neljässä suurimmassa kaupungissa ammatinharjoittajista poikia oli yhteensä 651, joista yli puolet Helsingissä, ja tyttöjä 746, joista puolet Helsingissä. Näissä kaupungeissa kaikkiaan 384 tyttöä toimi kotiapulaisena, osa ehkä pikemminkin lapsenpiikana.⁴⁷ Teollisuudessa työskenteli 186 poikaa ja 110 tyttöä, kaupallisten alojen palveluksessa puolestaan 277 poikaa ja 183 tyttöä. Juoksupojat ja -tytöt olivat tuon ajan kaupungeissa niin näkyvä osa liike-elämää, että heille oli vuoden 1930 kaupunkien väestölaskennassa varattu työntekijöiden ja palveluskunnan luokasta oma alaluokkansa.⁴⁸ Juoksupojan tai -tytön työstä saattoi jatkaa moneen muuhun vähän koulutusta vaativaan ammattiin.

Hyvin samanlaisilta 14-vuotiaiden työmarkkinat näyttivät kaupungeissa myös toisen maailmasodan jälkeen. Poikien tavallisin ammatti vuosina 1950, 1960 ja 1970 oli juoksupoika tai lähetti, tyttöjen kotiapulainen (nimike vaihteli). Poikien muita ammatteja olivat myymäläapulainen (nimike vaihteli) ja teollisuuden aputyöntekijä, tyttöjen niin ikään myymäläapulainen ja lähetti. Kaiken kaikkiaan näin nuoria ammatissa toimivia oli kaupungeissa kuitenkin vähän: vuonna 1950 noin 280, vuonna 1960 noin 310 ja vuonna 1970 noin 40.⁴⁹ Joten kun Suomi vuonna 1976 ratifioi Kansainvälisen työjärjestön ILO:n konvention 15 vuoden alaikäraajasta

ansiotyössä, se näytti aikalaisista varmasti pelkältä muodollisuudelta. Kukaan ei tuolloin olisi uskonut, että vain vuosikymmentä myöhemmin vauraan Suomen työmarkkinoille ilmestyisivät mainoslehtiä jakavat peruskoululaiset. Eikä kestänytkään kauaa, kun 15 vuoden alaikärajasta luovuttiin, ja 14-vuotiaat peruskoululaiset saivat taas työskennellä muulloinkin kuin koulujen loma-aikoina.⁵⁰ Lainmuutosta perusteltiin samalla tavoin kuin alle 15-vuotiaiden lasten työntekoa aina ennenkin oli perusteltu: työ kasvattaa.

MAHDOLLISUUDET KOULUNKÄYNTIIN

Lähes koko Euroopassa omaksuttiin 1800-luvulla rinnakkaiskoulujärjestelmä. Siinä alemmille sosiaaliryhmille tarkoitettu koulu (Suomessa kansakoulu) ei antanut kelpoisuutta jatkaa lukioon, josta aukeni tie yliopistoon. Keski- ja yläluokan lapsille oli oma koulujärjestelmänsä, jossa yksityisopetuksesta tai valmistavasta koulusta siirryttiin lukiokelpoisuuden antavaan kouluun (oppikoulu, keskikoulu) ja siitä edelleen lukioon ja yliopistoon. Lukio ja yliopisto koskivat aluksi tietysti vain poikia. Läntisessä Euroopassa rinnakkaiskoulujärjestelmä jatkui 1950–1960-luvuille ja Suomessa peruskoulun tuloon asti.⁵¹

Kansanlasten kouluopetus eteni Suomessa erittäin hitaasti, jos vertailukohteeksi otetaan Euroopan muut protestanttiset maat. Suomessa 1800-luvulla koulutukseen käytetty julkinen raha ohjattiin keski- ja yläluokan kouluihin sekä yliopisto-opetukseen, kun taas kansanlasten alkuopetus jäi pitkään vanhempien vastuulle ja rahoitus aluksi lahjoitusten varaan.⁵² Kuvaavaa oli, että asessori Gabriel Ahlmanin 1800-luvun alussa kansanopetukseen tekemän suuren lahjoituksen rahoista ehti paljon kuluu muihin tarkoituksiin, ennen kuin yhtään Ahlmanin koulua oli maaseudulle perustettu. Ahlmanin lahjoituksellaan tavoittelema rahvaan lasten ”korkeampi sivistys” (*högre bildning*) tarkoitti kirjoitus- ja laskutaitoa.⁵³ Vaikka kirkon edellyttämä katekismuksen sisälukutaito oli tuolloin yleinen, oli kunnollinen kirjoitustaito kansan keskuudessa harvinainen.

Suomessa puhuttiin 1800-luvulla kovasti kansanopetuksesta – mutta valtion rahaa siihen liikenä kitsaasti. Keisarillisella julistuksella veloitettiin kolmasti (vuosina 1856, 1858 ja 1863) järjestämään kansanopetus ja perustamaan siinä tarkoituksessa kansakouluja. Sittemmin säätyvaltiopäivillä päätettiin vuodesta toiseen, että niin sanottujen suostuntaverojen tuloista oli tietty määrä käytettävä kansakouluihin, mutta vain osa rahoista päättyi niihin. Lisäksi senaatin kansanopetukseen myöntämiä rahoja käytettiin muihin tarkoituksiin kuin kansakouluihin.⁵⁴ Niukoiksi

jäivät myös valtionavustukset sunnuntaikouluille ja iltakouluille, jotka kummatkin oli tarkoitettu tehtaiden ja käsityöläisverstaiden nuorille työntekijöille.⁵⁵

Ensimmäinen kansakouluasetus vuodelta 1866 piti voimassa jo Ruotsin aikana omaksutun käytännön, jonka mukaan lasten alkuopetus (lukemaan opettaminen) oli periaatteessa kotien vastuulla. Tämä ei lainkaan vastannut kaupungistuvan ja teollistuvan yhteiskunnan tarpeita. Aikalaisten tekemien laskelmien mukaan⁵⁶ valtion rahaa myönnettiin virkamiesten ja muiden säätyläisten lapsille tarkoitettuihin oppikouluihin moninkertaisesti verrattuna kansakouluihin. Oppikoulujen oppilasta kohden myönnettyt valtionavustukset olivat 1870-luvun alkuvuosina poikakouluissa 236–335 markkaa ja tyttökouluissa 118–136 markkaa, kun samaan aikaan valtionavustus kansakouluille oli 12 markkaa ja kuntien myöntämä rahoitus 8 markkaa oppilasta kohden. Lisäksi kunnat, joissa oli kansakoulu, saivat valtionapua 2 markkaa oppilasta kohden.⁵⁷ Vuonna 1907 ensimmäisen yksikamarisen eduskunnan ohjelmassa oli oppivelvollisuuden säätäminen, mutta valtion rahaa ei silti kansakoululaisille riittänyt, vaan valtionapu oli vuosina 1907–1910 oppilasta kohden vain 1,54–2,2 markkaa, kun taas oppikoulut saivat kustannuksiinsa valtionapua 54 markasta 487 markkaan oppilasta kohden.⁵⁸

Maalaiskuntien rahankäytöstä päättäneet talolliset noudattivat yleensä niukkaa linjaa, joten kansakoulut yleistyivät maalla hitaasti (oppikouluja oli maalaiskunnissa vasta 1900-luvulla). Valtaosalla maaseudun lapsista koulunkäynti rajoittui pariin viikkoon kirkon kiertokoulua. Niiden oppilasmäärät olivat kauan aivan eri suuruusluokkaa kuin maaseudun kansakoulujen oppilasmäärät. Vuonna 1877 kirkon kiertokouluissa kävi 116 200 lasta, kun yläkansakoulussa oli 13 450 oppilasta. Kolme vuosikymmentä myöhemmin kirkon kiertokouluissa kävi 182 400 lasta ja yläkansakoulussa oli 107 630 oppilasta.⁵⁹

Kaupungeissa kehitys kulki toisin. Isot tehtaajat ylläpitivät tehtaan lapsille tarkoitettua vuoro-opetuskoulua, jossa lapset oppivat kirkon edellyttämän sisälukutaidon. Tehtaankouluja ja köyhäinkouluja alettiin 1870-luvulla muuttaa kansakouluiksi. Niinpä lähes kaikissa Suomen kaupungeissa työläisperheiden ja vähäväkisten perheiden lapset kävivät 1880-luvulla ainakin pari vuotta kansakoulua. Vuosisadan vaihteessa työläiskortteleiden pojat ja tytöt kävivät yleisesti neljä vuotta kansakoulua. Työläisvanhempien valmius panna lapsensa kansakouluun kertoo siitä, että kansakoulun käymistä pidettiin tärkeänä, mutta samalla myös siitä, ettei työnteko kilpaillut koulun kanssa lasten ajankäytöstä. Kaupunkilaislapset osasivat hankkia ansiotuloja koulunkäynnin ohella.

Oppivelvollisuus tuli Suomessa voimaan elokuussa 1921, viimeisenä maana Länsi-Euroopassa. Kaupungeissa koulunkäynti oli jo kauan ollut niin vakiintunutta, ettei uusi laki näkynyt kaupunkikansakoulujen oppilasmäärissä. Sen sijaan maaseudulla oppivelvollisuus lisäsi välittömästi ja merkittävästi lasten koulunkäyntiä. Pysyvien eli kiinteiden alakansakoulujen oppilasmäärät kasvoivat kolmanneksen ja kunnallisten kiertokoulujen lähes kaksinkertaistuivat.⁶⁰

Kansakoulun päästötodistus saatiin yleensä 13- tai 14-vuotiaana. Oppivelvollisuuslain mukaan niiden lasten, jotka eivät kansakoulun jälkeen muulla tavoin jatkaneet opintojaan, olisi pitänyt osallistua jatko-opetukseen kahden seuraavan vuoden ajan. Käytännössä suuri osa kansakoulun päättäneistä siirtyi suoraan työelämään. Ammattikouluun hakeuduttiin mieluummin kuin jatko-opetukseen. Koska ammattikoulut eivät kuuluneet oppivelvollisuuslain piiriin, niissä ei rangaistu poissaoloista toisin kuin jatko-opetuksessa. Ammattikoulun iltalinjalaiset kävivät päivisin työssä.⁶¹

Maaseudulla kansakoulumenojen säästökeinoksi muodostuivat kiertokoulujen ohella niin sanotut supistetut koulut eli lyhennetyn oppimäärän koulut. Varsinaisten kansakoulujen 36 viikon pituisen kouluvuoden sijaan supistettujen yläkansakoulujen kouluvuosi kesti 26 viikkoa ja supistettujen alakansakoulujen vain 18 viikkoa, siis yhden lukukauden. Noin kolmannes maaseudun kansakoululaisista kävi 1930-luvulla lyhennetyn oppimäärän supistettua koulua. Sotienvälisenä aikana monessa komiteassa mietittiin myös muita mahdollisia keinoja, joilla vähentää oppivelvollisuuden toimeenpanon kustannuksia maalaiskunnissa. Maalaislasten vähäistä koulunkäyntiä ei pidetty ongelmana, koska pientilojen lasten uskottiin jäävän työhön kotitiloilleen.⁶²

Vielä 1940-luvun jälkipuolella kansakoulukomitea pelkäsi kansakoulun ”teoreettisen” opetuksen vievän maalais- ja työläislapsilta työhalut, ja siksi komitean mielestä tavoitteeksi oli otettava ”kasvatus työhön”. Tytöille piti opettaa naisten taitoja ja pojille miesten taitoja, maalaiskouluissa maatalouden töitä ja kaupunkikouluissa teollisuuden ja kaupan töitä. Seuraava kansakoulukomitea paheksui kunnianhimoisia köyhiä vanhempia, jotka halusivat panna lapsensa oppikouluun. Nuorten työntekijäin suojelulakien uudistamista valmistellut komitea ei puolestaan nähnyt syytä korottaa ansiotyön alaikärajaan 14 vuodesta ILO:n suosittamaan 15 vuoteen, koska oppivelvollisuus oli yleensä suoritettu 14 ikävuoteen mennessä.⁶³

Tällaisen politiikan seurauksena Suomen koulutustaso jäi pahasti jälkeen muista Pohjoismaista. Vuonna 1950 ylioppilastutkinto oli vain 3 prosentilla aikuisväestöstä. Sodan jälkeen oppikouluun pyrkivien määrä

harppasi kuitenkin aivan uudelle tasolle. Vuonna 1952 kansakoulujen neljännen luokan jälkeen oppilaista siirtyi oppikouluun kaupungeissa kolmannes ja maalaiskunnissa kymmenesosa, mutta vuonna 1966 vastaava osuus oli kaupungeissa jo puolet ja maalaiskunnissakin kolmannes.⁶⁴ Suomen kodeissa oli käännetty suunta kohti koulutusyhteiskuntaa.

LAPSET MAAILMANTALouden MYLLERRYKSISSÄ

Suomen teollistuminen ja siten myös lasten työ tehtaissa olivat nykikäsittein osa globalisaatiota. Lasten teollisuustyön voi Suomessa katsoa olleen tuontitavaraa – kuten olivat ne Englannista hankitut tekstiiliteollisuuden koneet, jotka oli suunniteltu niin, että ne edellyttivät lasten työpanosta. Finlaysonin puuvillatehtaan esimerkin innostamana lapsityövoimaa kokeiltiin Suomessa aluksi monenkin alan tehtaissa, mutta vain kourallisessa aloja lasten työnteko jatkui 1900-luvun puolelle. Lapset osoittautuivat epäluotettaviksi työntekijöiksi, eikä heistä tullut sen tuottavampia, vaikka heidän työntekoaan yritettiin tehostaa monenlaisin rangaistuksin remmillä hakkaamista ja piiskaamista myöten. Lapset olivat ensimmäinen ryhmä, joka tuottavuuden parantamiseksi rationalisoitiin pois.

Maailmantalous oli myös maaseudun suurten muutosten takana. 1800-luvun puolivälissä kehittyneet viljan maailmanmarkkinat ja halpa vilja Australiasta ja Etelä-Venäjältä romahduttivat kaupallisen viljanviljelyn edellytykset Länsi-Euroopassa. Tilalle tulivat työvaltaiset uudet kasvit, joiden myötä lapsityövoiman käyttö lisääntyi, tai kuten Suomessa lypsykarjatalous, joka osaltaan lisäsi lasten kysyntää paimeniksi. Maatalouden ja maaseudun suuret muutokset puolestaan käynnistivät 1800-luvun jälkipuolella koko läntisessä Euroopassa maaltapaon kaupunkeihin ja siirtolaisiksi – samantapainen maaseudun tyhjenemisen nuorista on parhaillaan meneillään nykyisissä kehitysmaissa. Yhteiskuntarauhan nimissä Suomessa toteutetut kaksi maareformia, ensimmäinen ensimmäisen maailmansodan jälkeen, toinen toisen maailmansodan jälkeen, nostivat muutaman vuoden ajaksi maatalouden osuutta kansantuotteesta ja vahvistivat mökkien asukkaiden maauskoa. Vasta asutustiloista saatujen katkerien kokemusten jälkeen maausko vaihtui syrjäkulmillakin koulutususkoksi.

Kaupungeissa kunnollisen luku-, kirjoitus- ja laskutaidon hyödyt olivat niin ilmeiset, että työläisperheiden lapset kävivät Suomessakin kansakoulua jo paljon ennen kuin laki heitä siihen velvoitti. Toisin kuin viranomaiset olivat 1900-luvun alun Suomessa taipuvaisia asian näkemään, maan suurimpien kaupunkien kaduilla ja toreilla ansionhaussa hyöriin lapset

eivät olleet katulapsia eivätkä nuorisrikollisten alkujia. He olivat tavallisia työläisperheiden lapsia, joilla oli koti ja jotka kävivät kansakoulua – ja joiden lapset tai viimeistään lapsenlapset pantiin oppikouluun. Aika näyttää, käykö nykyisissä köyhissä maissa sukupolven tai parin mittaan samalla tavoin.

**8. LASTEN TYÖNTEKO JA
LAPSITYÖVOIMAN KYSYNTÄ
TEOLLISTUVASSA SUOMESSA**

1. Rahikainen 2004, passim.
2. Lapsella tarkoitettiin työntekoon liittyvissä säädöksissä ja tilastoissa maasta riippuen joko alle 14-vuotiasta tai alle 15-vuotiasta. Suomessa lapsella tarkoitettiin alle 15-vuotiasta.
3. Rahikainen 2011a, 97–117.
4. Rahikainen 2007, 200–212.
5. Ruotujärjestelmän aikana Ruotsin armeijan jalkaväkisotilaat (saarisotossa laivamiehet) elivät rauhanaikana kylissä ruotutorpissa, joihin heillä ei ollut omistusoikeutta.
6. Niemelä 1990, 38–40.
7. Rahikainen 2002a.
8. Åström 1951, 116–125. Lasten myynnistä avoimesti tai peiteltysti ja lapsityövoiman välityksestä on tietoja eri puolilta Eurooppaa monen vuosisadan ajalta, ks. esim. Rahikainen 2004, 21, 31, 94–100, 165–168; Rahikainen 2010, 316–319, 338, 342, 353.
9. Abrahams 1991, passim.
10. Rahikainen 2010, 313–344.
11. Palveluspakko tarkoitti vuodesta 1664 vuoteen 1864 voimassaollutta järjestelmää, jonka mukaan periaatteessa kaikkien niiden rahvaaseen kuuluneiden työikäisten (15 vuotta täyttäneiden), joilla ei ollut maata viljeltävänään, oli mentävä jonkun isännän palvelukseen. Ilman isäntää eli ”laillista suojelua” olevia uhkasi rangaistus.
12. Rahikainen 2002a, 163–178.
13. SVT XXI:1–A22, Köyhäinhuoltoilasto 1881–1917.
14. Peltonen 1992, 239–249.
15. Rahikainen 2004, 89–119, 195–199.
16. Korhokangas 1996, passim; Lönnqvist 1992, 195–199; Stark 2011, 238–261.
17. Rahikainen 1996, 323–342.
18. SVT VI:102, nide V, Vuoden 1950 yleinen väestölaskenta, taulu 1.
19. SVT VI:103, nide XIII, Yleinen väestölaskenta 1960, taulu 1; SVT VI C:104, nide IX, Väestölaskenta 1970, taulu 2.

20. Nådiga kungörelse, angående fristads inrättning i Tammerfors, 1.8.1821. *Samling af Placater, Förordningar* mm, fjerde delen, 1821–1824.
21. Schybergson 1977; Rahikainen 2001a, 137–156.
22. Kaukovalta 1930, 13–14; Koskelainen 1923, 147.
23. Lasten tehtävistä on kuvauksia mm. tekstiilitehtaiden historiikeissa.
24. [Mickwitz] 1862, passim; Schybergson 1974, 1–17.
25. Rahikainen 2002b, 71–95.
26. Aaltonen 1947, 161; Kanerva 1946, 98, 153–169, 185–186.
27. Hilpinen 1981, passim.
28. Gripenberg 1889, 9–43.
29. Rahikainen 2002b.
30. Teollisuushallitus oli 1884 perustettu valtion keskusvirasto, jonka tuli ”hankkia tiedot Suomen teollisuusalinkeinojen tilasta ja tarpeista sekä ehdottaa lainsäädäntö- tai muita toimia näiden elinkeinojen edistymiseksi, valvoa teollisuudesta annettujen lainsäädännösten noudattamista, valmistaa teollisuustilasto” jne. *Otavan Iso Tietosanakirja*, osa 8 (1964), 1280–1281.
31. Asetus teollisuusammateissa olevain työntekijäin suojelemisesta 1889/18, Suomen Suuriruhtinaanmaan Asetus-Kokous 1889; Asetus 11 §:n muuttamisesta huhtikuun 15 p:nä 1889 annetussa asetuksessa teollisuusammateissa olevien työntekijäin suojelemisesta 1893/2, Suomen Suuriruhtinaanmaan Asetus-Kokoelma 1893.
32. Rahikainen 2001b, 41–62; Rahikainen 2003, 159–183.
33. Rahikainen 2004, 132–143, 175–180; Rahikainen 1995a, 117–124.
34. Niiden käyttö tulitikuissa kiellettiin 1865 (asetus tuli voimaan 1866) ja 1872 (tuli voimaan 1874).
35. [Mickwitz] 1862, 13, 15–17.
36. Ammattientarkastajien tehtävistä määrättiin vuoden 1889 asetuksessa teollisuusammateissa olevien suojelemisesta, mutta manufaktuuri-intendentti Mickwitz oli jo vuonna 1860 tarkastanut myös lapsityövoiman oloja.
37. Tiedot on kerätty ammattientarkastajien kertomuksista sarjassa *Suomen Teollisuushallituksen Tiedonantoja*, mm. vihko 66 (1919), sekä sarjasta SVT XXVI (26A), Työtilasto: Työssä sattuneet tapaturmat (Työtaturmat).
38. Rahikainen 1999, 335–369.
39. Lomakkeessa vaihtoehtoja oli puolisen tusinaa, mutta niiden lisäksi oppilaat itse mainitsivat kolmisenkymmentä muuta työtä, jolla he olivat ansainneet rahaa.
40. Tiedot kerättiin 20 256 oppilaasta, joista alle 15-vuotiaita oli 19 608 (9 583 poikaa, 10 025 tyttöä). Ansiotyötä kodin ulkopuolella oli 1 290 pojalla ja 590 työllä. Lisäksi 240 poikaa ja 260 tyttöä teki kotona niin sanottua kustannustyötä tai jotain muuta ammattityötä.
41. Snellman 1908, passim.
42. Rahikainen 1994, 84–115; Rahikainen 1995b, 251–262.
43. Rahikainen 1998, 289–307; Hjelt 1907, 190.
44. Lyyli Jouskari (1967), *Missä Neitsyt-polku loppuu*. Helsinki: Otava, 106–107, lainattu julkaisussa Rahikainen 1996.
45. Rahikainen 1996.
46. Laki lasten ja nuorten henkilöiden käyttämisestä ammattityöhön 260/1929, 3 §, Suomen asetuskokoelma 1929.
47. Rahikainen 2006b, 224–252; Kaarninen 2003, 217–237.
48. Ketonen 1921, 143–144; SVT VI, niteet 71:1–71:4 (Helsinki, Turku, Viipuri, Tampere), Väestölaskenta (26.–27.11.) 1930, taulu XI, XII.
49. Rahikainen 1999.
50. Laki nuorista työntekijöistä 998/1993, Suomen asetuskokoelma 1993; Laki nuorista työntekijöistä annetun lain muuttamisesta, 408/1996, Suomen säädöskokoelma 1996.
51. Kivinen 1988, passim. Valmistavista kouluista Rahikainen 2008, 96–117.
52. Rahikainen 2011a, 97–117.

53. Böcker 1828, passim.
54. Niistä maksettiin mm. Uno Cygnaeuksen monen kuukauden kiertomatka 1858–1859 ympäri Suomea ja Eurooppaa kouluihin tutustumiseksi.
55. Rein 1862, 119–121; Nevanlinna 1907, 125, 146, 194–196, 222, 274, 322, 403, 672–673.
56. Niistä on tiivistelmä teoksessa Pihkala 1977, 101–105.
57. Berndson 1881, 57–75.
58. Vuolle-Apiala 1912, 169–180, taulukot a'f' ', a'i'' (s. 172–174), b'b'' (s. 176–177), d' (s. 180).
59. SVT X:5, luettelo lastenopetuksesta Suomenmaan evankelis-luterilaisissa seurakunnissa vuonna 1877; SVT X:37, tilastollinen katsaus lastenopetukseen Suomen evankelis-luterilaisissa seurakunnissa vuonna 1906; Rahikainen 2011b, taulukot 11a, 11b.
60. Rahikainen 2011b, taulukko 11c; Tuomaala 2006, 241–276.
61. Kaarninen 1989, 18–25; Kivinen 1988, 144–146, 161–164.
62. Rahikainen 2011b; KM 1925:4; KM 1930:10; KM 1931:13; KM 1933:4.
63. KM 1946:2; KM 1948:1; KM 1949:6.
64. Rahikainen 2011b, taulukot 11d, 12; Rahikainen 1999, 181; SVT IX:68, Oppikoulut lukuvuonna 1950–1951, 11.